

Koeraga läbi kõnekäändude

Anneli Baran

Eesti kirjandusmuuseumi teadur

Loomanimetuste, täpsemalt loomametafooride kasutamine fraseoloogias, aga ka teistes rahvaluule lühivormides on populaarne kõigis keeltes. Tagapõhjaks antropotsentriline, st inimest kõige keskmene käsitlev maailmamõistmine ning sellest tulenev antropomorfism ehk inimlike omaduste omistamine loomadele. Rääkides loomadest fraseoloogias, ei saa kindlasti vaadata mööda tõsiasjast, et mõni loom esineb fraseologismides sagedamini kui teised. Kui võtta aluseks, et fraseologismid on tihedalt seotud vanasõnadega, siis võib osutada Arvo Krikmanni väljatoodule, nimelt sellele, et paikkondlikest erinevustest hoolimata jagavad vanasõnades 1.–3. kohta ühed ja samad nn suursoosikud: koer, hobune ja veis. Nendele kolmele järgnevad kana või kukk, hunt, siga, kass, lammas või oinas. Nimetatud kaheksa suurimat soosikut annavad ühtlasi umbes poole nn loomterminite kõigist esinemisjuhtudest vanasõnades.¹ Seega on koduloomade ülekaal ütlustes väga suur.

Eri keelte väljendeid uurides tekib kergesti mulje, et konkurentsituatsioon on paljudes keeltes esikohal väljendid, milles esineb kas koer või siga. Ka eesti fraseoloogias on just nende kahe esinemus teistest suurem, seda näitab ilmekalt materjal, mis sisaldub Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaasis²: nii koera kui sea kohta leidub pea ühe palju üleskirjutusi (ligi 2600), neile järgnevad kassiga tekstide hulk on mõnevõrra väiksem (ligi 1800).

Järgnevas lähemalt ühest populaarsemast tegelasest fraseoloogilistes ütlustes, nimelt **koerast**. Tegu on vanima kodustatud loomaga, kes on omandanud kindlad, kuigi samas üsnagi vastandlikud tähendused. Ühelt poolt on need positiivsed, nagu truudus, ustavus (*truu kui vana koer; ustav nagu koer*), teisalt aga leidub üksjagu negatiivseid tähendusi.

¹ Vt Krikmann, Arvo 1999. Vanasõnad loomade identiteedist (Tüpoloogilisi memuaare). – Mäetagused 12, 52–86.

² Andmebaas koondab endasse fraseoloogilise materjali nii Eesti Rahvaluule Arhiivist, Eesti Kultuuriloolise Arhiivi käsikirjalise fondist kui Eesti Keele Instituudi ja Emakeele Seltsi murdearhiivist.

dusi. Üks neist viimastest on seotud samuti inimese poole hoidmisega, lojaalsusega, mida võib tõlgendada ka lipitsemisena.

Koer omab aga ka usundilise sümboli tähendust. Kristlikul perioodil levinud arusaama kohaselt oli (iseäranis musta värvi) koer kuradi kehastus. Selle tagamaad peituvad koerale teispoolsuse või hauavalvuri staatuse omistamises.³ Paljude rahvaste mütoloogias omistatakse koerale tavapäraselt madal positsioon, kuna tegemist on ebapuhta olendiga; see on ka põhjuseks, miks ei lastud koeri näiteks taluhoonesse ning miks neid ei maetud tavapärasesse matmispaika. Oletatavasti just sellise suhtumise tulemusel on eri keeltes, aga ka eesti fraseoloogias koeral suuresti negatiivne tähendus ning seda vaatamata asjaolule, et koeral on kodu ja tema elanikke hoidva looma staatus.

Eesti keeles on tuntud liitsõnalised moodustised, nagu *koeraamet*, *koeraelu*, *koerailm*, mis tähendavad kõik midagi rasket, ebameeldivat. Laiemalt tuntuim on mõiste *koeraelu*, mis märgib mitteihaldusväärset olukorda: *sihane elu pole küll muud kut kueraelu, päris koerapõli, halb elu kui koeral, sul on aga koerapäevad*. Sellele, et just koera elu oli elamise raskuse mõõdupuu, osutavad ka järgmised võrdlevad ütlused: *hullem kui koeraelu, selle kurja ilmaga ei lähe koergi pesast välja*.

Hulgaliselt leidub ka väljendeid, mille põhjal on võimalik aimu saada koera mitte just kadestamisväärsest seisundist koduses majapidamises, kus talle hõlpu ei antud: *nagu koera eest; pietasse kuera viisi; pidasid koera kombel; peeti nagu koera tagumist jalga; nindagu vana vigane kuer, kes kuhugi ei kelba; aetakse nagu koera taga; utsitas neid takan ku pinne; võib nõnda ära väsitada kui vana koera; joosutakse nagu karjakoera; väsinud kui vana koer; ilma nagu peni pehmest leivast; teen kui Kurvitsa möldre pini – ilma palgata, uma rõiva ja kängitsega (jalatsiga); vedel nagu koeralake*.

Kui keegi juhtus olema hädas, siis kirjeldati seda taas võrdluses koeraga: *hädas kui koer kirikus, kimbun nigu peni purde pääl, ei saa enamb edesi ei tagasi, häda täis kui koer keskmisel julgal, jusku koer kusehädas*.

Sageli esineb koer nn fraseoloogilistes peksuväljendites, kus kellegagi toimuda võivat või juba toimunut võrreldakse koera nuhtlemise või selle tulemiga: *saab peksa kui koer, sai peksa koera kombel, saba sorgus kui peksasaanud koeral, pää lõngus nagu peksä saanud koeral, kardab kui koer luuavart*. Leidub hulk väljendeid, milles kasutatakse

³ Vt nt Jonuks, Tõnno 2006. Koerad Eesti asukate viikingiaja maailmapildis. – Mäetagused 31, 29–48.

liitsõna, mis märgibki koera nuhtlemiseks kasutatud vahendit: *saab koerapiitsa, aeti koerapiitsaga minema, sinule pole muud teha kui koerapiitsa anda, koerapiitsaga vällä peksetud* (EKKS: koerapiits 'väike piits koerte nuhtlemiseks'⁴). Väljendid *Ma lüün su koera pähe maha, ku sa viil seda või seda tiid! Küll ma sul koiral näüda, ku sa ää kulle! Lasen sind nagu koera maha lüüa! Maha lüüa nagu koerapoega!* kõlavad selgete ähvardustena, milles antakse teada, et kellegagi võidakse toimida sama halvasti nagu koeraga. Ähvardamist või parastamist sisaldavad ka nn tasule osutavad nendingud: *sinule on paras peni palk ja koera kohus; koer oli ja koera palga ka sai; viimaks koerapiits palgaks; paras koerale; hästi, hästi, sie koerale paras*. Kibedalt kõlab ka enesekohane ütlus *Mes ma sest saan, muud kui kuera hinda ja häbü palka*.

Taoliste, koera ebameeldivale seisundile osutavate väljendite kõrval on rohkesti aga selliseid, milles inimest võrreldakse loomaga, kes justkui eviks neidsamu inimlikke omadusi:

- RUMALUS

kui rumal õuekoer muudkui lõriseb tühja juttu, suu jooseb koola nagu rumalal koeral

Mitmed koera rumalust märkivad väljendid sisaldavad pärisnime, st kellegi konkreetse küla- või naabrimehe koer on iseäranis rumal. Väljendeid neid kasutatakse, et naeruvääristada kedagi, kes ise või keda teised põhjendamatult targaks peavad: *nõnda rumal nagu Rae Jaani koer, tark nagu Patsi koer, ei olnud targem kui Meose Matsi koer*.

- LAISKUS

laisk kui koer, laisk kut vana koer, üks va laiskkoer, nagu peni palgi peal; nii laisk justkui va voostrikoer, nii laisk justkui va voostrikoer, suur koer nagu vooster

sel on päris koeraelu: iga õhtu heidab ta kanadega magama ja tõuseb sigadega ülesse (õeldi sellele, kes kippus kaua magama).

Siinkohal vajaks lahtiseletamist nimetuse *vooster* tähenduse huvitav kujunemislugu. Selle sõna seotusele just nimelt koeraga leiab kinnitust eri aegade eesti keele olulisematest sõnaraamatutest. F. J. Wiedemannil⁵

⁴ Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. II köide, 2. vihik. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1992.

⁵ Wiedemann, Ferdinand Johann 1973. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus, vg 1388.

leidub sõna *wooster* (*woorster*) koos saksakeelse vastega *Vorsteherhund* 'linnukoer', lisatähendusega 'see, kellele teised järgnevad' (naljatleva nimetusena), kusjuures *wooster õppimise peale* tähendab õpihimulist (*lernbegierig*). Julius Mägiste etümoloogiline sõnaraamat⁶ toob saksa laensõna tähendustest esile *Hühnerhund*, *Vorsteherhund* ja viitab Wiedemannile ning ÕS-ile. A. Saareste⁷ annab sõna *vooster* (ka *voostrikoer*) tähenduseks 'linnukoer', ülekannet inimesele ilmestab näitelause *Mis sinust kõnelda, ilmad-maad läbi kolanud vooster*. Näib, et saksa keelest (*der Vorstehhund*) eesti keelde mugandatud sõna on algselt kasutatud teatud kindla koeratõu tähenduses ning märkinud energilisust, innukust jmt. Samad omadused on olnud aluseks ka kujundlikele ülekannetele. Sellele osutavad kõnekäändudegi seas leiduvad kirjapanekud: *nigu vuustre pini käüt küla pitte voosterdehn*; (*kie üleliia elav on, et*) *juokseb jusku vuoster*; (kärme ja tööka inimese kohta) *tema on justkui vooster, tõmbab alati*. Ent ajapikku on see sõna omandanud hoopis vastupidise tähenduse. Tänapäeva kirjakeeles mõistetakse voostrit just tähenduses 'looder, logask' (vt ÕS, EKSS). Samas on EKSS-is fikseeritud ka selle sõna kasutamine suure, laisavõitu koera kohta (*koeravooster*).⁸

Selline kummastav tõik, et laiskuses võidakse näha ka head, nähtub eesti vanasõnade akadeemilises väljaandes sisalduvatest tekstidest. Nimelt leiame sealt vanasõna, milles kohaselt võidi pahe, nagu laiskus, hoopiski väärtuslikuks lugeda: *Laisk koer, hea õnn*; *Paha koer, parem õnn*. Taolise ütluse järelduseks on, et see, kes ennast tagasi hoiab, peetagu teda siis kas või laisaks, tagab endale rahulikuma elu.

- VALELIKKUS

valetab kui vana kuer, valetab kui vana Pauka, häbemata valetaja krants, valekoer; kahe pere koer~ kahe talu koer~ kahekeelne kahe talu koer~ kahe persega peni.

⁶ Mägiste, Julius 1982. Estnisches etymologisches Wörterbuch XII (sub *vooster*). Helsinki: Finnisch-ugrische Gesellschaft, 3918.

⁷ Saareste, Andrus 1958. Eesti keele mõisteline sõnaraamat. I: 6 (sub *koer*). Stockholm: Vaba Eesti, vg 1311.

⁸ Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. VII köide, 1. vihik (*varjutama – vunk*). Peatoim M. Tiits, T. Valdre, L. Veskis. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2005, 198.

- KURJUS

kuri nagu koer, jookseb kallale nagu kuri koer, tema seisis igalühel nina otsas kinni nagu kuri koer; see mees on suu ees hää nagu supileem, aga tagaselja salvab nagu kuri koer; mõnitab nagu koer, nagu koer igal pool küljes kinni, närib sõna kui koer konti, hammastega küllen nigu peni sia perse küllen, kuri kui karjamuri; hull kui marupeni.

- HÄBEMATUS

See omadus on tegelikult tihedalt seotud eelmainitud valelikkuse ja kurjusega: *haugub kui koer, mis sa haugud koera kombel, krants, mis sa haugud; krants, haugu metsa poole, ära haugu õige inimese pääle; haugub vastu nagu koerakutsikas; sa olet viil kutsik, sa ei tiia, mia vana pini hauk; kutsu, kutsu, haugu ikka, aga ää hammusta; koera käest leiva ära võtnud~ om peni käest ameti ära võtnud, sel on jo koeranahk silmil; sa häbemata koer; häbi nagu koeral (st ilma häbita); kas sul krantsil häbi ei öld.*

Kui kellegi puhul nenditi, et *kasvadas omal kuera*, siis tähendas see, et mõni lapsevanem oleks pidanud olema oma järeltulijaga rangem.

- ULAKUS

Eesti keeles on koeraliku käitumise all läbi aegade peetud silmas eelkõige üleannetut, käske-keelde eiravat inimest: *vallatu justkui koerakutsikas; koer inimene; koer poiss; üsna püsti koer oma tempudega; ~ oh sa peni oma tegudega ~ oh sa peni oma juttudega ja sõnadega; jooseb ümmer nagu hull koer mööda ilma, aeleb ümber kui hurdakoer.* Kõnekäändude andmebaasis sisalduvas tekstis omistatakse see omadus lausa tervele naabertalu rahvale: *Lepiku talu rahvas olivad ühed koerad inimesed*

Hästi tuntud on vembu tähenduses kasutatav liitsõna *koerustükk*. Eesti kõnekäändude hulgas sisaldub üleannetu koera kombel käituva poisi kohta aga üks pikem humoristlik väljend, mis koosneb kahest loomanimetusega kujundlikust üksusest: *koer poiss teeb karutükke*. Tegemist on omamoodi tautoloogilise ütlusega, mis n-ö tõlgituna tähendaks 'ulakas poiss teeb ulakusi'. Üleannetus on andnud ainest ka humoristlikele retoorilistele hüüatustele, nagu *Koerad kirikust välja!* ja *Armas kogudus, koerad kirikus, kassid kantsli ääre peal!*

Eesti fraseoloogias on ohtralt sõimuväljendeid, milles pöördatakse teise inimese poole rõhusõnaga loomanimetust appi võttes. Retooriline hüüatus *oh sa koer!* on suunatud sellele, kes tõenäoliselt on saanud

Urmas Nemvaltsi illustratsioon

hakkama millegi ebameeldivaga. Sellistes *koer*-komponendiga halvustavates väljendites võib täheldada eristamist: kas vanuselisest – *sa koerapoeg* – või soolisest aspektist – *sa hatt küll~ vana hatt~ kuradi hattkael*. EKFA-s leidub koera-nimetusega sõimuväljendeid, nagu *oh sa viimane koer~ igavene peni~ oh sa igavene krants~ ah sa vana igavene krants* ligi sadakond.

Eeltoodud näidetest on näha, et koera nimetust kasutati ja kasutatakse tänapäevalgi meelsasti ka sõimamisel, st teist inimest halvustada püüdes. Sama sõna on omandanud sedavõrd kindla kasutuse sõimuni-
mena, et see on tavaliselt esitatud ka sõnaraamatutes.

Nii fraseologismina fikseeritud nendingud *koer oli, koeraks jääb* ning *koer ta oli kuni surmani* kui eesti vanasõnad *Koer ajab karva, kuid kombeid ei muuda* ja *Koer jääb ikka koeraks* osutavad tõigale, et koer oli juba loomuldasa halb. Pigem tuleb küll näha sellise suhtumise tagamaid selles, et kui taheti osutada teise inimese halbadele omadustele, kasutati selleks kedagi, kes oli n-ö lähedalt võtta. Sellest, et ajapikku on looma nimetus võrdsustunud temale tüüpiliseks peetava

omadusega, annab tunnistust meie kirjakeeles juurdunud sõna koer kasutamine ka kõnekeelses tähenduses 'ulakas, üleannetu, vallatu; ülekäte läinud, hukas'.⁹

Eesti keele fraseoloogilisest varamust leiab veel arvukalt erinevaid väljendeid, milles antakse aimu, et koera seisundit ei ole peetud omal ajal kadestamisväärseks. Järgmisi ütlusi on eesti fraseoloogias tavaks nimetada hüperboolseteks, st nendes liialdatakse kas suurendavas või vähendavas suunas. Nii ei tasunud raskes olukorras ammugi minna õiglust otsima looma käest, kes ise on veelgi õigusetum: *kohus on koera perses; räägi, räägi räimele, kaiba, kaiba kassile; koeraga käi kohut; ei tohi koeralegi kaevata; ei siis ole koeralgi kohut*. Kui mõni ese on äärmiselt vilets, siis võidi öelda *sii (nuga) kõhe viska koera kätte*. Samasugust osutust millegi vähesele (kui mitte olematule) väärtusele sisaldavad ka väljendid, nagu *ei kõlba kueralegi ~ ei kõlba mitte koera hanna alla kah; ei soovita oma kõige suurema vihavaenlaselegi ega koeralegi; mis sest saab murile murda või hallile anda või kirju koerale enesele süüa*. Selliseks kõlbamatuks asjaks võis osutada näiteks halvaks läinud toit, sobimatud riided või ka kellegi räägitav jutt. Ka siis, kui midagi mitte eriti väärtuslikku oli ülearu palju, võeti taas appi võrdlus koeraga: (kedagi) *on nagu kirjused koeri*.

Erilist põlgust väljendavates ütlustes ei hooli koguni seesama põlastusväärseks peetav loom millestki ega kellestki: *nii ihnus, et mitte koer tema maja nurka ei niisuta; ei haugu koergi taga ~ koer ka ei nuusuta ~ koergi ei pissi pääle; alati lõpmata sa räägid niisukesti tühja juttusi, midä kuer ka leibilt (leiva pealt) ei süö*.

Mingi taunitava pahe puhul võidakse aga kaudne võrdlus pöörata looma, antud juhul koera kasuks. Leidub mitmeid nn võimatustarin- deid, milles struktuuriga *enne ... kui ...* kehtestatakse äraspidiseid tingimusseadeid, mille järgi on niivõrd halbu olukordi, et koguni põlatud koer on eelistatum: *ennem mina magan koolu koera man; ennem saab koera majast leiba kui sinu käest midagi; koer jätab ennem kondi järele kui sina oma jonni ~ koer jätab luu maha, jäta sina oma lori; koergi häbeneb ennemast kui tema; koer on ka teinekord targem*.

Tõenäoliselt tuleb aga eriliselt alandavaks siiski pidada olukorda, kui kedagi ei peeta isegi koeraga samaväärseks, st keegi on veel halvemal järjel kui koer: *ei pia piniss ka minnu ~ ei peeta pini iistki*. Ent siiski kellegi võrdlemist loomaga võib pidada ikkagi paremaks kui

9 Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. II köide, 2. vihik (*keelutoll – kollisioon*). Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1992, 357.

mittevõrdlemist, kuna võis leiduda ka kaaskodanikke, kelle puhul nenditi, et need ei anna ei inimese ega ka mitte looma mõõtu välja: *Mis sa vahid mu otsa, kuhu ma sind panen, imelik oled sa inimeseks, veider veiseks, lollike lojuseks.*

Allikad

EKFA = Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas. Koostanud A. Baran, A. Hussar, A. Õim, K. Õim. <http://www.folklore.ee/justkui/>
Eesti vanasõnad I–V. Monumenta Estoniae Antiquae III: 1–5. Koostanud A. Hussar, A. Krikmann, E. Normann, V. Pino, I. Sarv, R. Saukas. Toimetanud A. Krikmann ja I. Sarv. Tallinn: Eesti Raamat, 1980–1988.